

به نام خدا

فهرست

مقدمه	نُه
فصل اول: کلیات	۱
تعریف مکتب ادبی	۱
جدول دوره‌بندی جنبش‌های ادبی جهان	۳
فصل دوم: رنسانس (نوزایی) و اومانسیم	۷
تعریف دوره	۷
زمینه‌های شکل‌گیری	۸
هنر و نقاشی	۱۱
نمایندگان برجسته	۱۳
در ایتالیا و دوره پیش‌رنسانس	۱۳
در انگلستان	۱۵
در اسپانیا	۱۶
نمونه آثار	۱۷
فصل سوم: دوره روشنگری	۱۹
تعریف دوره	۱۹
درونمایه‌های آثار	۲۳
فیلسوفان	۲۴
در انگلستان	۲۴

۲۵	در آلمان
۲۶	در فرانسه
۲۹	نمونه آثار
۳۳	فصل چهارم: کلاسیسیسم
۳۳	تعریف مکتب
۳۶	زمینه‌های شکل‌گیری
۴۰	هنر دوره کلاسیسیسم
۴۲	نمایندگان مکتب
۴۲	در انگلستان
۴۴	در فرانسه
۴۷	در آلمان
۴۸	اصول مکتب
۵۲	درونمایه‌های آثار
۵۳	انواع ادبی
۵۵	نقد ادبی
۵۶	نمونه آثار
۵۹	فصل پنجم: رمانتیسم
۵۹	تعریف مکتب
۶۱	زمینه‌های شکل‌گیری
۶۴	فیلسوفان دوره
۶۶	هنر دوره رمانتیسم
۶۹	نمایندگان مکتب
۶۹	در انگلستان
۷۲	در فرانسه
۷۴	در روسیه
۷۵	در آلمان

۷۶	ویژگی‌های آثار
۸۰	مقایسه ویژگی‌های مکتب رمانتیسم با کلاسیسیسم
۸۱	نمونه آثار
۸۳	فصل ششم: رئالیسم
۸۳	تعریف مکتب
۸۶	زمینه‌های شکل‌گیری
۸۷	انواع رئالیسم
۸۹	هنر دوره رئالیسم
۹۰	نمایندگان مکتب
۹۰	در فرانسه
۹۱	در انگلستان
۹۳	در روسیه
۹۵	در امریکا
۹۶	درونمایه‌ها و سبک داستان رئالیستی
۹۸	عناصر داستان‌های رئالیستی
۱۰۳	نمونه آثار
۱۰۵	فصل هفتم: ناتورالیسم
۱۰۵	تعریف مکتب
۱۰۷	زمینه‌های شکل‌گیری
۱۰۹	هنر دوره ناتورالیسم
۱۱۰	نمایندگان مکتب
۱۱۰	در فرانسه
۱۱۱	در امریکا
۱۱۴	ویژگی‌های رمان ناتورالیستی
۱۱۷	تفاوت داستان رئالیستی با ناتورالیستی
۱۱۸	نمونه آثار

۱۲۱	فصل هشتم: سمبولیسم
۱۲۱	تعریف مکتب
۱۲۳	زمینه‌های شکل‌گیری
۱۲۵	هنر دوره سمبولیسم
۱۲۷	نمایندگان مکتب
۱۲۷	در فرانسه
۱۳۱	در آلمان
۱۳۲	مضامین آثار
۱۳۳	ویژگی‌های آثار
۱۳۵	نمونه آثار
۱۳۷	فصل نهم: مدرنیسم
۱۳۷	تعریف مکتب
۱۴۰	زمینه‌های شکل‌گیری
۱۴۸	هنر دوره مدرن
۱۵۰	امپرسیونیسم
۱۵۱	کوبیسم
۱۵۳	نمایندگان مکتب
۱۵۳	در انگلستان و آمریکا
۱۵۸	در فرانسه
۱۵۸	در آلمان
۱۶۰	عناصر داستان مدرن
۱۶۱	شگردهای روایی
۱۶۳	ویژگی‌های داستان مدرن
۱۶۸	نمونه آثار
۱۷۱	فصل دهم: سوررئالیسم
۱۷۱	تعریف مکتب

۱۷۲	زمینه‌های شکل‌گیری
۱۷۶	اصول سوررنالیسم
۱۷۸	هنر در مکتب سوررنالیسم
۱۸۱	نمایندگان مکتب
۱۸۳	نمونه آثار
۱۸۵	فصل یازدهم: اگزیستانسیالیسم
۱۸۵	تعریف مکتب
۱۸۹	زمینه‌های فلسفی
۱۹۰	اصول فلسفه اگزیستانسیالیسم
۱۹۱	هنر در مکتب اگزیستانسیالیسم
۱۹۳	نمایندگان مکتب
۱۹۹	ویژگی‌های داستان اگزیستانسیالیستی
۲۰۱	درونمایه آثار
۲۰۴	نمونه آثار
۲۰۷	فصل دوازدهم: پسامدرنیسم
۲۰۷	تعریف مکتب
۲۱۱	زمینه‌های شکل‌گیری
۲۱۲	اندیشمندان پسامدرن
۲۱۵	منتقدان پسامدرن
۲۲۰	ویژگی‌های دوران پسامدرن
۲۲۳	هنر در مکتب پسامدرنیسم
۲۲۴	نمایندگان ادبیات پسامدرن
۲۳۰	ویژگی‌های داستان‌های پسامدرن
۲۳۵	نمونه آثار
۲۳۷	فصل سیزدهم: رئالیسم جادویی
۲۳۷	تعریف مکتب

۲۳۹	زمینه‌های شکل‌گیری
۲۴۰	هنر در مکتب رئالیسم جادویی
۲۴۲	نمایندگان مکتب
۲۴۸	ویژگی‌های داستان‌های رئالیست جادویی
۲۵۱	نمونه آثار
۲۵۳	فصل چهاردهم: پسااستعماری
۲۵۳	تعریف مکتب
۲۵۴	انواع داستان‌های پسااستعماری
۲۵۸	زمینه‌های شکل‌گیری
۲۶۰	هنر در مکتب پسااستعماری
۲۶۱	نمایندگان مکتب
۲۶۵	ویژگی‌های داستان‌های پسااستعماری
۲۶۸	نمونه آثار
۲۷۱	فهرست منابع
۲۷۷	نمایه
۲۸۳	تصاویر

مقدمه

کتاب پیش رو نتیجه کوشش نگارنده برای فراهم آوردن مجموعه‌ای منسجم از مکتب‌های ادبی با نگاهی به کاربرد و کارکرد انواع آن در ادبیات جهان است.

کتاب دوجلدی مکتب‌های ادبی استاد رضا سیدحسینی هنوز مهم‌ترین کتابی است که در این مورد نوشته شده است. تلاش سیدحسینی در نگارش مقالات و کتاب‌هایی درباره ادبیات غرب و به‌خصوص ادبیات فرانسوی ستودنی است. نخستین چاپ کتاب در فروردین ماه سال ۱۳۳۴ انجام شد و هنوز مرجع اصلی پژوهشگران حوزه جنبش‌ها و مکتب‌های ادبی به شمار می‌رود. پس از سیدحسینی، حسن هنرمندی در سال ۱۳۳۶ کتابی با عنوان از رمانتیسم تا سوررئالیسم منتشر کرد و در آن به بررسی مهم‌ترین شیوه‌های ادبی فرانسه از صدسال پیش تا سال انتشار کتاب پرداخت.

در سال ۱۳۷۱ از منوچهر حقیقی کتابی با عنوان *Literary Schools* منتشر شد که در آن از شش مکتب ادبی نئوکلاسیسیسم، رمانتیسم، رئالیسم، سمبولیسم،

اکسپرسیونیسم و سوررئالیسم سخن رفته بود. نویسنده پس از بحثی کوتاه در توصیف هر مکتب، نمونه‌هایی از شعر و داستان ادبیات جهان را البته به زبان انگلیسی آورده است.

در سال ۱۳۸۵ منصور ثروت کتابی با عنوان آشنایی با مکتب‌های ادبی منتشر کرد که همانند اثر سیدحسینی شامل چند مکتب کلاسیسیسم، رمانتیسم، رئالیسم، ناتورالیسم، سمبولیسم، دادا و سوررئالیسم بود و بنابه گفته خود مؤلف، در آن اثر همه‌جا ردپای سخن سیدحسینی دیده می‌شد. در سال ۱۳۸۶ کتابی از شهیار زرشناس با عنوان پیش در آمدی بر رویکردها و مکتب‌های ادبی در دو جلد منتشر شد. جلد نخست این کتاب شامل مقدمه‌ای بر ادبیات یونان و روم باستان است و نیز ویژگی‌های دوره رنسانس، نئوکلاسیسیسم و رمانتیسم. جلد دوم شامل رئالیسم، ناتورالیسم، سوررئالیسم و ادبیات پسا مدرن است.

فرح یگانه در سال ۱۳۸۶ کتابی با عنوان *Literary Schools A Reader* را به زبان انگلیسی منتشر کرد و مکتب‌های ادبی قرن بیستم را معرفی کرد. بخش نظری این کتاب اندک است و با نمونه‌های فراوانی که در آن آمده، حجم کتاب افزایش بسیار یافته است. از جمله مکتب‌هایی که در این کتاب جای می‌گیرند، مکتب تعالی‌گرایی، مدرنیسم، اکسپرسیونیسم، امپرسیونیسم، فوتوریسم، اگزیستانسیالیسم، و تئاتر ابزورد است که در دیگر کتاب‌ها مورد توجه و بررسی قرار نگرفته بودند. در این اثر بحثی از مکتب‌های کلاسیسیسم و رمانتیسم مطرح نمی‌شود.

از جمله کتاب‌های دیگر درباره مکتب‌های ادبی کتاب چشم انداز ادبیات تطبیقی غرب، اثر رورن فریدریش و دیوید هنری ملون است که ترجمه آن در سال ۱۳۸۸ صورت گرفت و تحلیلی از مکتب‌های ادبی از منظر ادبیات تطبیقی تا دوران مدرن را دربردارد.

در سال ۱۳۹۰ سیروس شمیسا کتابی با عنوان مکتب‌های ادبی منتشر کرد که حوزه گسترده‌تری از مکتب‌های ادبی جهان را دربر می‌گرفت. این کتاب از دوره

کلاسیسیسم شروع می‌شود و تا دورهٔ پسامدرنیسم ادامه می‌یابد. در این اثر نویسنده تلاش می‌کند تا تأثیر مکتب‌های ادبی غرب را بر نمونه‌هایی از داستان‌ها و اشعار شاعران ایرانی نشان دهد.

در سال ۱۳۹۲ منصوره تدینی کتابی با عنوان سیری در تاریخ ادبیات و مکتب‌های ادبی جهان (از گیل گمش نامتن‌هایی برای هیچ) را منتشر کرد و در آغاز آن فصلی دربارهٔ ادبیات سومر، یونان و روم آورد و از دیگر مکتب‌های ادبی چون کلاسیسیسم، رمانتیسم، رئالیسم، ناتورالیسم و سمبولیسم نیز یاد کرد. دو فصل پایانی کتاب هم دربارهٔ مدرنیسم و پسامدرنیسم است که برخی بخش‌ها با آوردن نمونه‌هایی از ادبیات جهان و ایران همراه شده است. تدینی در سال ۱۳۸۸ کتاب پسامدرنیسم در ادبیات داستانی ایران را منتشر کرده بود.

جز این کتاب‌ها باید از ترجمهٔ مجموعه کتاب‌های مکتب‌ها و سبک‌های نشر مرکز یاد کرد که تلاشی ستودنی برای جمع‌آوری کتاب‌های کوچک مرجعی در مورد هریک از مکتب‌های ادبی است. گذشته از این آثار، همچنین باید از تلاش‌های برخی پژوهشگران دیگر یاد کرد که در حوزهٔ یکی از مکتب‌های ادبی مطالعات گسترده و درخوری انجام دادند. مسعود جعفری با نوشتن کتاب سیر رمانتیسم در اروپا (۱۳۸۷) گام ارزشمندی در جهت آشنایی با جنبش فرهنگی، اجتماعی و ادبی رمانتیسم برداشت. پس از این کتاب سیر رمانتیسم در ایران از همین نویسنده منتشر شد که از دریچه‌های ورود رمانتیسم به ادبیات ایران و تأثیر آن بر سخنوران ایرانی سخن می‌گفت. آبتین گلکار هم در سال ۱۳۹۲ کتابی با عنوان مکتب‌های ادبی در تاریخ ادبیات روسی نوشت و سیری بر جنبش‌های ادبی در شعر و داستان این سرزمین داشت.

نویسندهٔ کتاب حاضر ضمن استفاده از بیشتر آثاری که بیان شد، تلاش کرده تا دیدگاه تازه‌ای از جنبش‌های ادبی را پیش‌روی خوانندگان بگشاید. به همین جهت جز این آثار، از کتاب *Literary Movements for students* به ویراستاری ایرا مارک میلنه، که

در سال ۲۰۰۹ منتشر شده به عنوان کتاب مرجع سود برده و از بخش های مختلف این کتاب استفاده کرده است. این اثر مجموعه بزرگی از جنبش های ادبی جهان را در بر دارد و با نگاه متفاوتی آن ها را بررسی می کند. هر چند توجه مؤلفان این اثر به ادبیات امریکایی بیشتر است و در نتیجه به نمونه های متنی و نویسندگان این سرزمین اعتنای بیشتری می شود، اما این امر مانع توجه به ادبیات دیگر کشورها نشده است. این کتاب طبقه بندی منظم و مرتبی دارد و در هر فصل، بخش هایی با عنوان نمایندگان مکتب، آثار نمونه و برجسته، بحثی درباره درون مایه، سبک و مطالعه ای تاریخی دیده می شود. همچنین نویسندگان کتاب به ذکر اقتباس هایی از آثار نمونه در رسانه ها پرداخته اند تا فرصت استفاده از بسیاری رمان ها و داستان ها را از طریق فیلم و تئاتر مقتبس از آن گوشزد کنند.

برای روشن ساختن ویژگی های هر یک از مکاتب ادبی ضروری است تا زمینه های اجتماعی، سیاسی یا علمی هر دوره بررسی شود و تأثیر متقابل آن بر ادبیات و هنرها مورد بررسی قرار گیرد. روشن است که شکل گیری هر یک از مکتب ها در پی جنبشی سیاسی یا اجتماعی و فرهنگی صورت گرفته و هنر و ادبیات هر دوره، محصول جهان زیسته خود است. بنابراین تاریخ و جغرافیای هر دوره نیز باید مورد پژوهش قرار گیرد و همچنین از انواع هنرهای برجسته هر دوره باید سخن رود تا نشان داده شود که آفرینش و خلق فلان شعر و رمان بر چه بستری شکل گرفته و رشد یافته است. روشن است که لازمه رسیدن به این هدف، صرف وقت بسیار و مطالعه و پژوهش فراگیر در هر یک از دوره های مورد بحث است و فراهم آمدن آن در چنین کتاب کوچکی ممکن نیست. همچنین ضرورت مطالعه هنرهای هر دوره کاملاً آشکار است. متأسفانه تاکنون کتابی در ایران تألیف نشده که زمینه های مشترک مکتب های هنری و ادبی را بررسی کند. گاهی نشان دادن یک تابلوی نقاشی رمانتیک از فریدریش یا اثری رئالیستی از گوستاو کوربه خیلی بیشتر، بهتر و سریع تر از خواندن یک قطعه شعر یا رمان می تواند ویژگی های مکتب های رمانتیسیم و رئالیسم را به نمایش بگذارد.

در این کتاب سعی شده است ساحت‌هایی هرچند مختصر و اندک از این اهداف دربارهٔ هر یک از جنبش‌های ادبی ارائه شود. در مقدمهٔ هر فصل بحثی دربارهٔ زمینه‌های سیاسی - اجتماعی و علمی هر دوره مطرح شده است و بخشی به نقاشی‌های برجستهٔ هر دوره اختصاص دارد. هرچند در یک کتاب ادبی فرصت ارائهٔ مهم‌ترین آثار نقاشی نبود، اما سعی شد تا آثاری نمونه که با آن‌ها مکاتب نقاشی شناخته می‌شوند، ذکر شوند و تصاویری از آن در کتاب بیاید، البته گاهی در برخی از فصل‌ها به برخی آثار از عرصه‌های دیگر هنر مانند موسیقی و موسیقیدان‌ها هم اشاره شده است.

همچنین مؤلف کتاب حاضر در هر فصل ذیل هر مکتب ادبی آوردن نمونه‌هایی از ادبیات جهان (ولو کوتاه و مختصر) را بر خود فرض دانست. این انتخاب‌ها بر اساس نوع ادبی رایج در هر مکتب ادبی و از میان آثار شعری یا داستانی یا درام صورت گرفت. به دلیل محدود بودن حجم کتاب، در برخی موارد ناچار خلاصه‌ای از رمان یا نمایشنامه آمد و همراه با آن تنها به نقل جملاتی مستقیم از آن اثر بسنده شد. تأکید این کتاب بر دوران جدید ادبیات، هنر و فلسفه است که موجبات آفرینش‌های ادبی تازه را فراهم کرده است. بدیهی است تمامی جنبش‌های نوین ادبی جهان نتیجهٔ دوران رنسانس و روشنگری است. بنابراین کتاب حاضر نیز در دو فصل با مروری به دورهٔ رنسانس و روشنگری آغاز می‌شود. کتاب شامل چهارده فصل است. در فصل نخست مقدمهٔ کوتاهی دربارهٔ تعریف مکتب ادبی می‌آید و پس از آن جدولی برای نشان دادن مهم‌ترین آثار ادبی و مکتب مربوط به آن به صورت اجمالی درج شده است. از فصل چهارم تا چهاردهم، یازده مکتب ادبی مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرند. بدیهی است این تعداد می‌توانست با ذکر مکتب‌های کم‌اهمیت‌تر افزایش یابد، اما بنابر اهداف کتاب تنها بر مهم‌ترین جنبش‌های ادبی جهان تأکید شد و از مکتب‌های کوچکی چون دادا یا پیش‌رومانتیسزم در ذیل سوررئالیسم و رمانتیسزم سخن گفته شد. هر فصل دارای بخش‌هایی است که معمولاً تعداد و ترتیب چیش آن‌ها در همهٔ فصل‌ها شبیه هم است. گاهی بنابر ویژگی‌های خاص هر مکتب ممکن

است تعداد فصل‌ها متفاوت باشد، اما به‌طور کلی مباحث زیر در بخش‌های مختلف هر فصل جای می‌گیرد:

در ابتدای هر فصل ابتدا آن جنبش یا مکتب ادبی معرفی می‌شود و درباره ویژگی‌های کلی آن که شامل تشخیص دوره و بازه زمانی تقریبی مربوط به شکل‌گیری و اوج و انحطاط آن است، بحث می‌شود. در این بخش، از انواع ادبی رایج در آن مکتب سخن می‌رود. سپس مقدماتی در بررسی زمینه‌های علمی، فلسفی و اجتماعی شکل‌گیری مکتب می‌آید و مهم‌ترین فیلسوفان و دانشمندان آن دوره به‌شکلی موجز معرفی می‌شوند. سپس با اشاره به انواع هنرهای رایج آن دوره، نمونه‌هایی از نقاشی و نقاشان بنام معرفی می‌شوند تا چونی و چگونگی ارتباط میان هنرها و ادبیات تاحد ممکن آشکار شود. بخش بعد به معرفی چهره‌های شاخص هر مکتب ادبی در کشورهای مختلف اختصاص دارد. ویژگی‌های مهم آثار ادبی آن مکتب ادبی در بخشی دیگر معرفی می‌شود و بخش آخر هر فصل نیز به آوردن نمونه آثار از ادبیات جهان اختصاص دارد.

در تألیف این کتاب از آثار فراوانی در حوزه‌های مختلف استفاده شد، اما باید اذعان کنم که جز کتاب جنبش‌های ادبی جهان اثر میلنه که در بالا ذکر شد و کتاب سیدحسینی و میراث‌بران او، برخی کتاب‌ها در هر فصل و به‌ضرورت، نقش کلیدی ایفا می‌کردند. مثلاً هنگام نگارش بخش رمانتیسم، کتاب سیر رمانتیسم در اروپای مسعود جعفری، در بخش مدرنیسم، کتاب ارزشمند مدرنیسم چایلدز با ترجمه رضا رضایی و در بخش پسامدرنیسم، کتاب پست‌مدرنیسم اثر گلن وارد و تبیین پست‌مدرنیسم استیون هیکس مهم‌ترین آثاری بودند که از آن‌ها بهره بردم. همچنین در بخش شرح احوال و آثار نویسندگان و شاعران جهان از کتاب تاریخ ادبیات جهان نوشته باگتر تراویک به ترجمه عربعلی رضایی استفاده بسیار کردم.

برای استفاده بهتر از کتاب لازم می‌دانم به چند نکته اشاره کنم: نخست این که تصویر تمامی نقاشی‌های مورد اشاره در متن کتاب که با شماره مشخص شده‌اند،

به ترتیب در پایان کتاب آمده‌اند. ضروری است خوانندگان ضمن مطالعهٔ هریک از مکاتب ادبی، به نقاشی‌های مرتبط با آن رجوع کنند. همچنین چون این کتاب تاریخ مکتب‌های ادبی جهان است، بنابراین تمامی تاریخ‌های درج شده به میلادی آمده‌اند. در نتیجه از تکرار آن، هنگام یادکرد تاریخ پرهیز شد.

کتاب حاضر فصلی با عنوان مکتب‌های ادبی در ادبیات معاصر فارسی را دربرداشت که با نمونه آثاری از شاعران و نویسندگان ایران همراه شده بود. با توجه به حجم بالای مطالب مربوط به این فصل، در آخرین بازبینی کتاب تصمیم گرفته شد این بخش حذف و برای درج در کتابی با همین عنوان آماده شود. امیدوارم این فرصت دست دهد تا این اثر به صورتی سزاوار و درخور منتشر شود.

کتاب حاضر حاصل سال‌ها تدریس واحد مکتب‌های ادبی جهان در دورهٔ دکتری ادبیات فارسی است. همراهی‌های دانشجویانم را در این سال‌ها به یاد دارم و در اینجا از آن‌ها سپاسگزاری می‌کنم. از خانم مریم رجبی نیا دانشجوی دورهٔ دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه الزهرا (س) و خانم آزاده شریفی دانشجوی دکتری دانشگاه تهران که کتاب را مطالعه کردند و نکات ارزشمندی را یادآور شدند، تشکر و قدردانی می‌کنم. از همکارانم در انتشارات فاطمی که تلاش بسیاری برای هرچه بهتر عرضه کردن کتاب داشتند نیز سپاسگزاری می‌کنم.

مریم حسینی

بهمن ۱۳۹۶